

ДАНИЛО СУДИН,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Українського католицького університету (79011, Львів, вул. Іл. Свенціцького, 17)

DANYLO SUDYN,

*Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, Ukrainian Catholic University (17, Il. Svyentsits'koho St., Lviv, 79011)
dansudyn@ucu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>*

Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві

Одним з актуальних та політично значущих питань в українському суспільстві є співіснування та/чи протистояння радянської та української національної моделей пам'яті. Особливо актуальним це питання стало в контексті процесів декомунізації, які розпочалися в українському суспільстві спонтанно під час Революції Гідності 8 грудня 2013 року — з поваленням пам'ятника Леніну в Києві, що переросло у так званий ленінопад¹. Згодом декомунізаційні процеси були інституціалізовані з ухваленням Верховною Радою України 9 квітня 2015 року законів № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945», № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки».

У більшості публічних дискусій українська та радянська моделі пам'яті сприймаються як внутрішньо однорідні та взаємно антагоністичні. Крім того, вважають, що поширеність їх в українському суспільстві має чіткий регіональний поділ. Проте насправді існує більше моделей пам'яті, що продемонстрував, наприклад, випадок з перейменування Кіровограда. Мешканці міста підтримали нову назву Єлисаветград, причому вибір саме такої назви обґрунтовували двояко: як такий, що відсилає до козацької історії міста, але й до історії міста у складі Російської імперії [Сінченко, 2015]. Тобто виявилось, що й засвідчив «випадок Кіровограда», протистояння чотирьох моделей пам'яті: двох варіантів національної, а також імперської та радянської. Одна з моделей української на-

1 До ухвалення законів про декомунізацію було знесено 504 пам'ятники В. Леніну [УІНП, s.a.].

Цитування: Судин, Д. (2021). Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–90. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.065>

ціональної пам'яті робить акцент на українському національному русі (і представлена прихильниками символів на кшталт назви міста Кропивницький). А інша модель української національної пам'яті зосереджується на більш традиційній схемі національного наративу (коли підкреслюють, що Єлисаветград — це назва козацької фортеці). Але це виявляється пов'язаним з імперською моделлю, яка також, хоча на інших підставах, підтримує такі назви, як Єлисаветград. Натомість прихильники радянської моделі захищають назву Кіровоград. Важливо, що ці моделі не завжди конкурують одна з одною. У випадку з Кропивницьким 56,9% опитаних мешканців міста відстоювали назву Кіровоград, 30,6% — Єлисаветград. Але за умови, що назва міста має бути зміненою на будь-яку іншу, крім Кіровограда, Єлисаветград підтримували вже 54,9% (з 56,9% прихильників Кіровограда 25,7% вагалися з відповіддю, 24,3% від Кіровограда перейшли до Єлисаветграда, а 3,8% — до Кропивницького) [Рейтинг, 2016]. Тобто українська національна, радянська та імперська моделі виявилися тісно пов'язаними й такими, що в цих межах прихильності індивідів можуть переміщатися — передусім між радянською та імперською, але також і між радянською та українською, хоча меншою мірою.

У цьому контексті з'ясувати, які моделі історичної пам'яті існують в українському суспільстві та як вони співвідносяться одна з одною, важливо, зокрема, з перспективи практичних проблем: чи можливий розкол українського суспільства довкола питань історичної пам'яті, чи існує єдина модель пам'яті, яка була б функційно відповідною для українського суспільства, і чи є інші моделі дисфункційними.

Дослідження колективної пам'яті ведуть свій відлік від «Соціальних рамок пам'яті» Мориса Гальбвакса [Хальбвакс, 2007], вперше опублікованих 1925 року. Але систематичні дослідження пам'яті розпочинаються у 1980-х роках [Wawrzyniak, 2009: s. 21]. І зараз можна виокремити три головні напрямки досліджень:

- соціологічний;
- культурологічний;
- психологічний [Wawrzyniak, 2009: ss. 21–24].

Назви цих напрямків доволі умовні. Наприклад, із психологічним напрямком часто перетинаються і дослідження антропологів, оскільки головна риса цього напрямку — вивчення механізмів запам'ятовування та передання колективної пам'яті [Wawrzyniak, 2009: s. 24]. Найбільш відомим прикладом таких досліджень може слугувати праця Пола Конертонна «Як суспільства пам'ятають» [Коннертон, 2004]. Відмінність між соціологічним та культурологічним напрямками також є дуже розмитою, позаяк останній зосереджується на вивченні культурних артефактів як носіїв колективної пам'яті, але такі дослідження проводять і в соціології, а також антропології та історії [Ассман, 2012, 2014, 2016, 2017; Шенк, 2007; Ханенко-Фрізен, 2011]. До цієї групи належать дослідження історіографій як носіїв пам'яті, хоча частина дослідників проблематизують зв'язок між історіографією та колективною пам'яттю [Грицак, 2004: сс. 14–15; Stryjek, 2007: ss. 14–18]. Ще однією важливою складовою корпусу досліджень пам'яті є праці з політики пам'яті [Миллер, Липман, 2012; Мінк, Неймайер,

2009], хоча в цьому разі вони часто перетинаються з дослідженнями історіографій [Malczewska-Pawelec, Pawelec, 2011; Єкельчик, 2008]. Близькими до них є дослідження викладання історії в школах [Іванов, 2010; Traba, Thünemann, 2015]. Водночас соціологічні дослідження переважно стосуються результатів опитувань громадської думки [Szacka, 2006; Krzemicki, 2010; Banaszak, Rowicki, 2002].

Класичні праці з теорії національної ідентичності значну увагу приділяли історичній пам'яті [Андерсон, 2001; Гелнер, 2003; Гобсбаум, Рейнджер, 2010]. У випадку пострадянських та посткомуністичних націй потрібно згадати такі праці: [Tismaneanu, 2000; Брубейкер, 2012; Kioskowska, 2005]. У випадку українського суспільства та його пам'яті більшість розвідок стосуються саме політик пам'яті чи історіографій [Грицак, 2011; Гриценко, 2017; Касьянов, 2010, 2014, 2018; Когут, 2004; Кравченко, 2011a, 2011b; Портнов, 2013; Стриєк, 2015; Stryjek, 2007], а також шкільної освіти [Іванов, 2010; Турченко, 2016]. Важливу частину досліджень становлять студії з історичної політики часів сталінізму [Кисла, 2009; Юсова, 2006; Єкельчик, 2008], які дають змогу краще зрозуміти особливості радянської моделі пам'яті та її трансформацій. У цьому плані важливими для порівняльної перспективи є праці з політики пам'яті в Центральній Європі часів сталінізму [Górny, 2001, 2007; Malczewska-Pawelec, Pawelec, 2011; Wawrzyniak, 2009; Wujcicka, 2009]. Особливості історичної пам'яті як в Україні, так і в інших країнах колишнього соціалістичного блоку після 1991 року також досліджені в низці праць [Габович, 2005; Гайдай, 2018; Гайдай, Склокіна, 2018; Гнатюк, 2005; Гудков, 2004; Гриценко, 2014; Єкельчик, 2020; Зашкільняк, 2009; Копосов, 2011; Kowerko-Urbaczzyk, 2016; Kudela-Świątek, 2013].

Головною рисою більшості досліджень моделей історичної пам'яті в Україні є протиставлення радянського та українського національного наративів. Серед поодиноких винятків варто згадати тезу історика Володимира Кравченка про множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві: «Відповідно, історична самосвідомість українського суспільства містить щонайменше три основні проєкції українського минулого: українську, російську та надетнічну, компромісну, чи гібридну, яка, відповідно, складається з малоросійського, українського, східнослов'янського, імперського та радянського компонентів. Всі вони відрізняються один від одного різним баченням українського історичного процесу, його загального характеру та специфіки» [Кравченко, 2006: с. 474]. Утім, ця теза не набула подальшого розвитку в його працях¹. Також варто згадати і про класифікацію моделей історичної пам'яті, запропоновану Олександром Вишняком. На основі аналізу даних соціологічних опитувань він запропонував дві класифікації, які мають виразну регіональну специфіку. Згідно з першою, в Україні поширені три моделі: 1) західноукраїнська антирадянська та антисоціалістична [Вишняк, 2013: с. 37], якій протистоїть 2) південно-східна радянська просоціалістична [Вишняк, 2013: с. 38], а між ними розташовується 3) центральноукраїнська радянська, але не соціалістична [Вишняк, 2013: с. 38]. Згідно з другою класифікацією, в Україні існують чотири моделі історичної пам'яті:

1 Цікаво, що в оновленій та розширеній редакції своєї статті Володимир Кравченко цю тезу вже не повторює [Кравченко, 2011b].

- 1) західноукраїнська (галицько-волинська) антиімперська та антирадянська [Вишняк, 2015: с. 134], або ж національно-демократична [Вишняк, 2012: с. 174];
- 2) донбаська російсько-радянська антинаціональна [Вишняк, 2015: с. 135], або російсько-радянська [Вишняк, 2012: с. 174];
- 3) центральноукраїнська національна антиімперська, але не радянська [Вишняк, 2015: с. 137], або суперечлива національно-проросійська [Вишняк, 2012: с. 174];
- 4) південно-східна радянсько-українська [Вишняк, 2015: с. 138], або ж радянсько-проросійська [Вишняк, 2012: с. 74]¹.

Фактично дослідження Олександра Вишняка пропонують класифікацію моделей історичної пам'яті, які структуровані довкола двох осей: проукраїнськість — проросійськість та радянськість — антирадянськість. Особливістю його концепції є те, що моделі історичної пам'яті мають виразну регіональну прив'язку. В цій статті ми запропонуємо класифікацію моделей пам'яті, яка зосереджена суто на змісті, а не регіональній поширеності. Адже історичні дослідження показують, що радянський наратив не був однорідним: він зазнавав змін впродовж усієї історії СРСР. Аналогічно, ми можемо припустити, що український національний наратив також не є однорідним: елементи, витіснені в радянський час, повертаються до масової свідомості, а радянський наратив зазнає змін, стаючи більш національним.

Перш ніж перейти до викладу отриманих результатів, з'ясуємо один важливий методологічний аспект поняття «модель пам'яті», а саме, як воно співвідноситься із реальністю, про що ідеться — *ідеальний тип* у веберівському сенсі чи про *реальний тип*, запропонований Норбертом Еліасом. В обох випадках конструювання поняття відбувається на підставі емпіричних даних, але для Макса Вебера ключовими є *логічні* міркування: «...у такому ідеальному типі було б зібрано разом і піднесено в їхній своєрідності до рівня, позбавленого суперечностей (для нашого розгляду) ідеального образу ті окремі риси ... життя, які на сьогодні існують у дифузному вигляді» [Вебер, 1998: сс. 238–239]. Таким чином дослідники та дослідниці мають за завдання «у кожному *окремому випадку* встановити, наскільки дійсність близька до такого мисленнєвого образу чи далека від нього» [Вебер, 1998: с. 238], адже «ідеться про конструювання зв'язків, які нашій *фантазії* видаються досить мотивованими і, отже, «об'єктивно можливими»» [Вебер, 1998: с. 239]. Таким чином, ідеальний тип не є узагальненням емпіричних даних, а є теоретичним конструктом («фантазією»), до якого згодом «прикладається» дійсність. Причому праці самого Макса Вебера вказують, що ідеальні типи він часто створював як *взаємовиключні*.

Натомість реальні типи Норберта Еліаса виконують протилежну функцію: їх виокремлюють внаслідок «фактичної подібності самих суспільних структур»

1 Фактично у своїх дослідженнях Олександр Вишняк також встановив трансформації моделей історичної пам'яті у випадку південно-східного та центральноукраїнського регіонів: для першого проросійська компонента поступилася проукраїнській, а для другого — проросійська антиімперській. Але загалом, як бачимо, моделі залишаються стійкими у регіональному вимірі.

[Еліас, 2003: с. 589]. Таким чином, реальний тип — «не штучний продукт мислення, а ... результат неминучих взаємозв'язків подібного типу» [Еліас, 2003: с. 589]. А тому для Норберта Еліаса «з погляду процесуальної соціології “тип” і “фаза” є ідентичними» [Elias, 1991: р. 234]. Тобто реальний тип відрізняється від ідеального не лише за способом конструювання, але й за аналітичним призначенням: Еліасові реальні типи можуть творити континуум, між ними здійснюється перехід («фази»). Вони не мають бути дискретними аналітичними одиницями, як у випадку Веберових ідеальних типів.

Підсумовуючи, зазначимо, що використовуване в цій статті поняття «модель пам'яті» є ближчим до *реального типу*. Критерієм для виокремлення тієї чи іншої моделі пам'яті є саме подібність структур знання про історичне минуле. Причому ці структури ми визначаємо на підґрунті емпіричних даних. Другою спільною рисою моделей пам'яті та реальних типів є те, що вони не є антагоністичними апріорі, але можуть утворювати континуум — якщо саме такою є соціальна реальність.

Для перевірки гіпотез про існування множинних моделей пам'яті в українському суспільстві було здійснено аналіз двох баз даних — «Думки та погляди населення України: вересень 2014»¹, а також опитування «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей» (2015)². Обидва дослідження були проведені після Революції Гідності 2013–2014 років. В обох дослідженнях респондентам було поставлено блок запитань про історичну пам'ять, хоча методики відрізнялися. В опитуванні 2014 року респондентів просили оцінити своє ставлення до історичних постатей, в опитуванні 2015-го — оцінити важливість історичних подій. При цьому список подій / постатей для оцінки включав важливі елементи як радянського, так і українського національного нарративу.

У дослідженні КМІСу щодо історичних постатей було застосовано запитання:

Яке Ваше ставлення до таких історичних діячів?

- Іван Мазепа;
- Катерина II;
- Богдан Хмельницький;
- Володимир Ленін;
- Йосип Сталін;
- Степан Бандера.

1 Польовий етап дослідження тривав з 12 по 21 вересня 2014 року ($n = 2035$). Опитування проводив Київський міжнародний інститут соціології [КМІС, s.a.]. База даних доступна завдяки Національному банку соціологічних даних «Київський архів» [Київський архів, s.a.].

2 Польовий етап дослідження відбувався у листопаді–грудні 2015 року ($n = 2389$). Організатори — Інститут соціальних досліджень Університету Мічигану (Institute for Social Research, University of Michigan), Львівський національний університет імені Івана Франка, Український католицький університет, завдяки фінансовій підтримці Центру демократій, що розвиваються, імені Рональда та Ейлін Вайзер (Weiser Center for Emerging Democracies) Університету Мічигану, Інституту соціальних досліджень Університету Мічигану та Програми досліджень сучасної історії України імені Петра Яцика.

Респонденти використовували 4-бальну шкалу: 1 — позитивне, 2 — радше позитивне, 3 — радше негативне, 4 — негативне¹.

У випадку дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: ...» формулювання запитання про історичні події було таким:

Якою мірою, на Вашу думку, кожна з наступних подій є важливою для розуміння історії України: дуже важлива (1), певною мірою важлива (2), зовсім не важлива (3):

- Київська Русь;
- Козацтво;
- Повстання Мазепи проти Петра I;
- Переяславський договір між Україною і Росією 1654 року;
- Українська Народна Республіка (1917–1920);
- Українська Радянська Соціалістична Республіка;
- Проголошення незалежності України у 1991 році.

Методом аналізу, використаним для перевірки гіпотези про множинність пам'ятей, був експлораторний факторний аналіз. Загальна мета цього аналізу — пошук *латентних* змінних, які безпосередньо не вимірюються в перебігу опитування, але впливають на відповіді респондентів на запитання, що стосуються певного блоку проблем / тем. У випадку з дослідженням множинності історичної пам'яті, латентні змінні будуть типами історичної пам'яті, оскільки вони вкажуть ті групи історичних постатей / подій, які тісно пов'язані між собою у свідомості респондентів.

Аналіз на загальнонаціональному рівні дав змогу вирізнити дві латентні змінні — радянсько-імперську та українську національну моделі пам'яті (див. табл. 1)², що є очікуваним результатом [Sereda, 2007].

З іншого боку, цікавою особливістю радянської моделі є те, що до неї належать не лише Катерина II, Володимир Ленін та Йосип Сталін, а й Степан Бандера. Останній, щоправда, з негативним факторним навантаженням, тобто як особистість, до якої ставляться негативно. До української національної моделі входять Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та Степан Бандера — останній вже з позитивним факторним навантаженням (див. табл. 1).

Важливою новою рисою радянсько-імперської моделі пам'яті є те, що в неї входять також елементи української національної моделі, але з негативною ко-

1 Також був варіант відповіді «5 — такого діяча я не знаю», але з аналізу його було виключено, оскільки метою аналізу було виявлення латентних змінних методом експлораторного факторного аналізу (див. далі).

2 Експлораторний факторний аналіз був проведений методом головних факторів (*principal axis factoring*) для оцінок шести історичних постатей (див. вище), з косокутним обертанням методом облімін ($\gamma = 0$). КМО = 0,71, найменше значення КМО для окремих змінних дорівнює 0,55, що перевищує порогове значення 0,5. Тест Бартлета $\chi^2(15) = 2389,786$, $p < 0,001$ вказує, що величина кореляцій є достатньою для проведення аналізу головних компонент. На підставі критерію Кайзера було виділено дві головні компоненти, сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 71,09%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює $-0,238$ ($N = 1055$). Значення коефіцієнта КМО для окремих змінних: Іван Мазепа 0,666; Катерина II 0,79; Богдан Хмельницький 0,552; Володимир Ленін 0,699; Йосиф Сталін 0,708; Степан Бандера 0,737.

нотацією. Тобто ця модель є одночасно антинаціональною. Цей же висновок підтверджує і негативна кореляція між факторними змінними, хоча й слабка ($-0,238$).

Таблиця 1

Результати експлораторного факторного аналізу^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Радянсько-імперська	Українська національна	Радянсько-імперська	Українська національна
Іван Мазепа	-0,134	0,822	-0,330	0,854
Катерина II	0,715	0,047	0,704	-0,123
Богдан Хмельницький	0,093	0,525	-0,032	0,502
Володимир Ленін	0,919	0,103	0,895	-0,115
Йосип Сталін	0,757	-0,039	0,766	-0,219
Степан Бандера	-0,523	0,407	-0,620	0,531
Власні значення	2,876	1,389	2,876	1,389
% дисперсії	47,93	23,15	47,93	23,15

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Але якщо класифікувати респондентів за ступенем прийняття кожної моделі, то полярної картини протистояння двох моделей пам'яті в українському суспільстві не спостерігаємо (див. табл. 2).

Таблиця 2

Типи пам'яті в українському суспільстві за даними опитування КМІСу (вересень 2014)

	Українська національна модель		
	+	-	
	Радянсько-імперська модель	+ Амбівалентний	Радянсько-імперський
	-	Український національний	Невизначений

Теоретично ми можемо припустити існування не тільки «чистих» типів — української національної та радянсько-імперської, тобто людей, які віддані тільки одному наративу — або радянському, або українському національному. За логікою класифікації ми можемо припустити існування і гібридів — амбівалентної моделі, де індивіди прихильні до двох наративам одночасно — і радянсько-імперському, і українському національному. Хоча вони ніби взаємно виключають одна одну, у свідомості респондентів вони можуть співіснувати. І так само ми можемо припустити існування невизначеного типу, де індивіди не визнають жодної із запропонованих моделей пам'яті — можливо, для них важливим є зовсім інший набір історичних подій та постатей.

Аналіз даних виявив, що в українському суспільстві найпоширенішими є три типи пам'яті — «чисті» український національний і радянсько-імперський, але також і амбівалентний (див. рис. 1).

Регіональна¹ поширеність моделей пам'яті допомагає «побачити» регіони, які протистоять один одному. Але тут ми маємо справу радше із дослідницьким ар-

1 Для аналізу використано поділ на регіони, застосований в опитуванні КМІСу: Західний — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; Центральний — м.Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; Південний — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Східний (без Донбасу) — Харківська область; Донбас — Донецька область.

тефактом: розглядаючи регіони як такі, що є чітко розмежованими, ми тому й отримуємо чітку картину відмінностей між ними (див. рис. 2)¹. Але навіть такі результати показують, що однозначного розколу на різні регіони історичної пам'яті в Україні немає, оскільки ми можемо спостерігати континуум переходу від української до радянсько-імперської пам'яті, при цьому в Центральному та Південному регіонах і на Донбасі важливу роль відіграє й амбівалентна модель пам'яті.

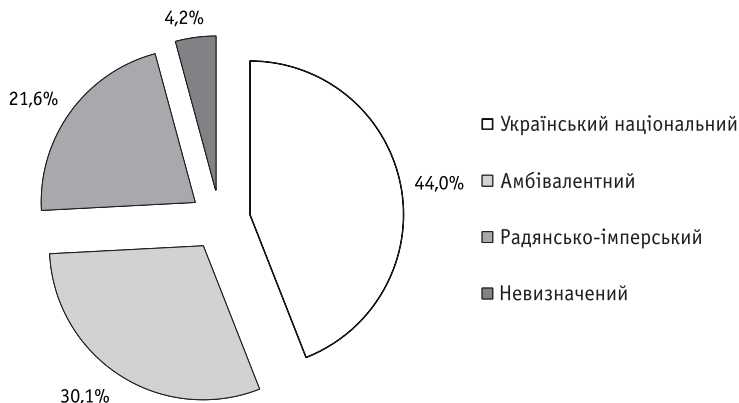

Рис. 1. Розподіл типів пам'яті в українському суспільстві (вересень 2014), %

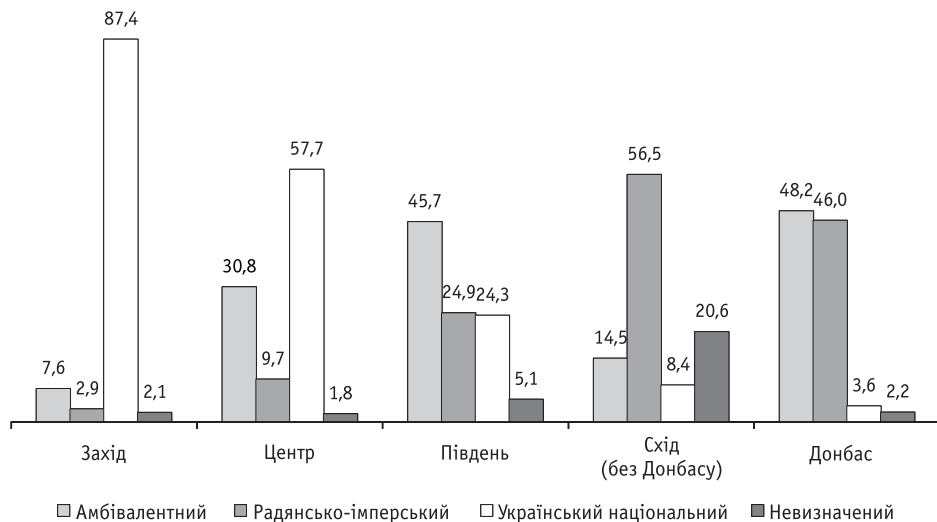

Рис. 2. Регіональний розподіл типів історичної пам'яті в українському суспільстві (вересень 2014), %

Якщо аналіз провести на більш локальному рівні, то його результати тільки підтвердять те, що чітких меж між регіонами немає. Аналіз даних по шести містах, в яких проходило дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–

¹ Про складнішу регіональну структуру пам'яті свідчать результати аналізу дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей», про що більш детально див. нижче.

Одеса: ...», моделі пам'яті виявляться ще більш різномірними. Результати експлораторного факторного аналізу¹ подано в табл. 3–9.

Таблиця 3

Результати експлораторного факторного аналізу² (Львів, $N = 370$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «пострадянська»	Українська: «реалітетна» ^b	Українська: «пострадянська»	Українська: «реалітетна»
Київська Русь	0,848	-0,008	0,845	0,296
Козацтво	0,817	0,118	0,859	0,411
Повстання Івана Мазепи	0,580	0,300	0,687	0,508
Переяславський договір 1654 року	0,047	0,820	0,341	0,837
УНР	0,428	0,491	0,604	0,644
УРСР	-0,095	0,883	0,221	0,848
Проголошення незалежності в 1991 році	0,871	-0,201	0,799	0,111
Власні значення	3,478	1,215	3,478	1,215
% дисперсії	49,69	17,36	49,69	17,36

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

b Про термін «реалітетна» див. стор. 77.

Таблиця 4

Результати експлораторного факторного аналізу³ (Донецьк, $N = 361$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «реалітетна»	Радянська: українська	Українська: «реалітетна»	Радянська: українська
Київська Русь	-0,025	0,902	0,298	0,893
Козацтво	0,135	0,584	0,344	0,632
Повстання Івана Мазепи	0,664	0,235	0,748	0,473
Переяславський договір 1654 року	-0,044	0,827	0,252	0,811
УНР	0,748	0,204	0,821	0,472
УРСР	0,684	0,036	0,697	0,280
Проголошення незалежності в 1991 році	0,865	-0,220	0,786	0,089
Власні значення	3,096	1,244	3,096	1,244
% дисперсії	44,23	17,77	44,23	17,77

a Факторні навантаження, більші 0,4, позначені напівжирним.

1 З метою виявлення моделей пам'яті, поширених в українському суспільстві, було проведено поліхоричний аналіз головних компонент (*polychoric PCA*) для семи тверджень про минуле України (див. вище) з косокутним обертанням методом облімін ($\gamma = 0$). Для кожного з міст експлораторний факторний аналіз проводили окремо, щоб виявити відмінності в структурі латентних змінних.

2 КМО = 0,756, для окремих змінних КМО > 0,67 (табл. 9). Тест Бартлета $\chi^2(21) = 474,229$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 67,04%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,359.

3 КМО = 0,605, для окремих змінних КМО > 0,51 (табл. 9). Тест Бартлета $\chi^2(21) = 480,297$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 62%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,358.

Результати експлораторного факторного аналізу¹ (Київ, $N = 316$)^a

Змінні	Pattern matrix			Structure matrix		
	Українська: «опору»	Радянська: українська	Радянська: «возз'єднання»	Українська: «опору»	Радянська: українська	Радянська: «возз'єднання»
Київська Русь	-0,076	0,934	0,100	0,201	0,911	0,110
Козацтво	0,195	0,829	-0,078	0,460	0,889	-0,100
Повстання Івана Мазепи	0,810	0,132	-0,122	0,865	0,383	-0,217
Переяславський договір 1654 року	0,136	-0,072	0,935	0,004	-0,030	0,919
УНР	0,939	-0,105	0,164	0,887	0,186	0,054
УРСР	-0,147	0,137	0,901	-0,210	0,092	0,918
Проголошення незалежності в 1991 році	0,793	0,100	-0,088	0,834	0,346	-0,181
Власні значення	2,828	1,765	1,132	2,828	1,765	1,132
% дисперсії	40,4	25,21	16,17	40,4	25,21	16,17

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Результати експлораторного факторного аналізу² (Одеса, $N = 292$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»
Київська Русь	0,208	0,786	0,430	0,845
Козацтво	0,540	0,364	0,644	0,517
Повстання Івана Мазепи	0,887	-0,006	0,886	0,246
Переяславський договір 1654 року	0,035	0,852	0,276	0,862
УНР	0,884	0,090	0,909	0,341
УРСР	-0,172	0,896	0,082	0,847
Проголошення незалежності в 1991 році	0,769	-0,140	0,729	0,078
Власні значення	3,367	1,580	3,367	1,580
% дисперсії	48,1	22,57	48,1	22,57

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

1 КМО = 0,572, для окремих змінних КМО > 0,48 (табл. 9). Тест Бартлета $\chi^2(21) = 415,157$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 81,78%. Коefіцієнти кореляції між компонентами: 1) «українська: опору» — «радянська: українська» 0,31; 2) «українська: опору» — «радянська: возз'єднання» -0,117; 3) «радянська: українська» — «радянська: возз'єднання» < 0,001.

2 КМО = 0,676, для окремих змінних КМО > 0,57 (табл. 9). Тест Бартлета $\chi^2(21) = 472,309$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 70,67%. Коefіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,284.

Таблиця 7

Результати експлораторного факторного аналізу¹ (Дніпро, $N = 330$)^a

Змінні	Pattern matrix			Structure matrix		
	Українська: «опору»	Українська: «пострадянська»	Радянська: «возз'єднання»	Українська: «опору»	Українська: «пострадянська»	Радянська: «возз'єднання»
Київська Русь	-0,087	0,868	0,226	0,186	0,874	0,320
Козацтво	0,220	0,788	0,058	0,439	0,853	0,203
Повстання Івана Мазепи	0,769	0,132	0,131	0,829	0,351	0,299
Переяславський договір 1654 року	0,121	0,124	0,681	0,288	0,243	0,721
УНР	0,745	-0,299	0,430	0,750	-0,049	0,537
УРСР	-0,029	0,182	0,814	0,179	0,279	0,832
Проголошення незалежності в 1991 році	0,754	0,310	-0,408	0,756	0,456	-0,220
Власні значення	2,906	1,208	1,087	2,906	1,208	1,087
% дисперсії	41,52	17,26	15,53	41,52	17,26	15,53

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Таблиця 8

Результати експлораторного факторного аналізу² (Харків, $N = 297$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»
Київська Русь	0,353	0,797	0,443	0,837
Козацтво	0,755	0,253	0,784	0,338
Повстання Івана Мазепи	0,836	-0,040	0,831	0,054
Переяславський договір 1654 року	0,012	0,700	0,091	0,701
УНР	0,771	-0,185	0,750	-0,099
УРСР	-0,211	0,803	-0,120	0,779
Проголошення незалежності в 1991 році	0,820	0,044	0,825	0,137
Власні значення	2,904	1,711	2,904	1,711
% дисперсії	41,49	24,44	41,49	24,44

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

1 КМО = 0,71, для окремих змінних КМО > 0,66 (табл. 9). Тест Бартлетта $\chi^2(21) = 331,195$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 74,31%. Коефіцієнти кореляції між компонентами: 1) «українська: опору» — «українська: пострадянська» 0,263; 2) «українська: опору» — «радянська: возз'єднання» 0,196; 3) «українська: пострадянська» — «радянська: возз'єднання» 0,129.

2 КМО = 0,554, для окремих змінних КМО > 0,3 (табл. 9). Тест Бартлетта $\chi^2(21) = 301,654$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 65,92%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,113.

Тест Кайзера–Меєра–Олкіна для окремих змінних

Змінні	Львів	Донецьк	Київ	Одеса	Дніпро	Харків
Київська Русь	0,675	0,547	0,487	0,790	0,668	0,469
Козацтво	0,746	0,541	0,524	0,791	0,716	0,555
Повстання Івана Мазепи	0,862	0,656	0,686	0,742	0,761	0,545
Переяславський договір 1654 року	0,795	0,519	0,484	0,618	0,816	0,307
УНР	0,746	0,693	0,552	0,628	0,680	0,719
УРСР	0,690	0,606	0,512	0,593	0,685	0,550
Проголошення незалежності в 1991 році	0,823	0,665	0,704	0,573	0,662	0,807
ЗАГАЛЬНЕ	0,756	0,605	0,572	0,676	0,710	0,554

Для інтерпретації спочатку класифікуємо всі латентні змінні, отримані в перебігу аналізу. Якщо узагальнити отримані дані, то дві моделі пам'яті — «радянська» та «українська національна» — набувають кількох версій (див. табл. 10, 11).

Таблиця 10

Версії української національної моделі пам'яті

Змінні	«Пострадянська»		«Реалітетна»		«Опору»			
	Л	Дн	Л	Д	Дн	К	О	Х
Київська Русь	Ч	Ч						
Козацтво	Ч	Ч						
Повстання Івана Мазепи					Ч	Ч	Ч	Ч
Переяславський договір 1654 року								
УНР			Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
УРСР			Ч	Ч				
Проголошення незалежності в 1991 році					Ч	Ч	Ч	Ч

Ч — ключові для версії елементи.

Л — Львів, Д — Донецьк, К — Київ, О — Одеса, Дн — Дніпро, Х — Харків.

Таблиця 11

Версії радянської моделі пам'яті

Змінні	«Українська»		«Братніх народів»		«Возз'єднання»	
	Д	К	Х	О	К	Дн
Київська Русь	Ч	Ч	Ч	Ч		
Козацтво	Ч	Ч				
Повстання Івана Мазепи						
Переяславський договір 1654 року			Ч	Ч	Ч	Ч
УНР						
УРСР			Ч	Ч	Ч	Ч
Проголошення незалежності в 1991 році						

Ч — ключові для версії елементи.

Л — Львів, Д — Донецьк, К — Київ, О — Одеса, Дн — Дніпро, Х — Харків.

Ці моделі не виглядають чітко розмежованими, але це радше особливість історичної пам'яті, ніж результат некоректності чи хибності аналізу. Для кожної версії моделі історичної пам'яті ми виокремили ключові події / моменти, які утворюють ядро цієї версії, але не виключають і варіацій.

Українська національна модель пам'яті. «Реалітетна» версія української національної моделі пам'яті поєднала в собі і радянський нарратив (УРСР), і український національний (УНР), що дуже нагадує позиції діячів української повоєнної еміграції в США, які дотримувалися думки, що майбутня українська держава виникне з УРСР, а тому вважати радянський період історії України окупаційним не можна — це важлива частина української державної історії. Їх головною ідеєю було те, що майбутня Україна буде поєднанням національного і радянського проєктів [Грицак, 2004: сс. 114–125]. Цей рух у середовищі діаспори дістав назву *реалітетників*, саме тому латентну змінну, що об'єднує УРСР і УНР, ми назвали «реалітетною» версією української національної пам'яті — тут проглядається схожість із головною тезою реалітетників про важливість і УРСР, і УНР. Іншими елементами цієї моделі пам'яті можуть бути Переяславський договір 1654 року (Львів) або повстання Івана Мазепи і проголошення незалежності України в 1991 році (Донецьк)¹.

До версії «опору» входять події, які належать нарративу про героїчну боротьбу української нації проти загарбників — повстання Івана Мазепи, УНР та проголошення незалежності України в 1991 році (Київ, Дніпро), як варіація до них може доєднуватися і козацтво (Одеса, Харків).

«Пострадянська» версія української національної пам'яті містить Київську Русь і козацтво. І цим вона є ідентичною з «українською» версією радянської моделі пам'яті. Розрізнення між ними проводилося на підставі двох критеріїв:

- інші варіативні події, які належать до цієї латентної змінної. У випадку Львова завдяки присутності таких елементів, як повстання Івана Мазепи, УНР і проголошення незалежності України в 1991 році, латентна змінна була класифікована як «пострадянська» версія української національної моделі пам'яті. У випадку Донецька внаслідок присутності у факторі Переяславського договору 1654 року латентна змінна була інтерпретована як «українська» версія радянської моделі пам'яті;
- результати кореляційного аналізу (див. Додаток). У випадку Києва та Дніпра до фактора потрапили тільки Київська Русь і козацтво, але кореляції цих факторних змінних з іншими індикаторами настільки відрізнялися між собою і водночас були схожі на кореляції у випадку «пострадянської» версії української національної моделі (Дніпро) та «української» версії радянської моделі пам'яті (Київ), що їх було об'єднано з цими змінними.

1 Втім, у Дніпрі до латентної змінної входять УРСР, УНР, Переяславський договір 1654 року і проголошення незалежності України 1991 року, але цю змінну ми класифікували як версію возз'єднання радянської моделі пам'яті. Причиною цього були результати кореляційного аналізу — див. Додаток. Більш докладно про перевірку валідності інтерпретації латентних змінних на підставі кореляційного аналізу — див. нижче.

У випадку «української версії» радянської моделі історичної пам'яті наратив залишається радянським, але з великим акцентом на українській ідентичності, тобто це версія, яка передбачає лояльність до Радянського Союзу, але з чітким розумінням української ідентичності як окремої від загальнорадянської¹. «Пострадянську» версію української моделі пам'яті можна описати як «українську» версію радянської моделі пам'яті, але без лояльності до Радянського Союзу. Тобто в цьому випадку зберігається структура пам'яті, успадкована від СРСР, але з акцентами, зміщеними в бік української ідентичності. Наприклад, у Львові «пострадянська» версія української національної моделі пам'яті містить як елементи, антагоністичні радянському історичному наративу (повстання Івана Мазепи, Українська народна республіка 1917–1921 років, Проголошення незалежності України у 1991 році), так і елементи, застосовувані в радянському наративі (козацтво, Київська Русь). Хоча в останньому випадку слід пам'ятати, що це також елементи національного наративу, який сформувався на початку ХХ століття. Але тут важливішим стає питання неперервності передання пам'яті. Оскільки Київська Русь і козацтво також були включені й до радянського наративу, то ми можемо припустити, що в цьому випадку відбувалося радше співіснування двох наративів у період 1944–1991 років. Адже важко припустити, що національний наратив міг транслюватися без перешкод за радянських часів. Радше національний наратив існував під прикриттям радянського, тобто індивіди знали радянську інтерпретацію подій, але також пам'ятали і про національну. Проте ми можемо припустити, що через деякий час ці два наративи амальгамували в одне ціле.

Радянська модель пам'яті. Версія «братніх народів» схожа на «українську» версію, але в ній більший акцент зроблено на єдності українського і російського народів, хоча вони і далі сприймаються як окремі народи. До цієї моделі належать такі події, як Київська Русь, Переяславський договір 1654 року та УРСР. Важливим елементом цієї версії є Київська Русь як «колиска трьох народів». Він передбачає рівноправність російського і українського народів. Версія «возз'єднання» схожа на версію «братніх народів», але тут український народ сприймається як частина ширшої спільноти — разом з російським народом, але не як рівноправний учасник, а радше як підлеглий.

Для перевірки валідності інтерпретації отриманих факторів був також проведений кореляційний аналіз отриманих факторних змінних з низкою тверджень:

- Люди не завжди погоджуються щодо історичних і культурних традицій України і Росії. Деякі з них говорять, що українці і росіяни мають зовсім відмінні історію, культуру і мову. Вони займатимуть позицію 1 на цій шкалі. Інші доводять, що українці та росіяни мають однакову у своїй основі історію, культуру і мову, і вони займатимуть позицію 7 на цій шкалі. Яка позиція відповідає Вашій точці зору, чи Ви не задумувались над цим? **(hist)**²

1 Подібна ситуація спостерігалася і з чорносотенним рухом 1905–1917 років [Федевич, Федевич, 2017].

2 У дужках — умовні позначення змінних, використані в таблиці 12 та в Додатку.

- Люди також не погоджуються з приводу тих зв'язків, які Україна повинна мати з Росією. Декотрі доводять, що Україна і Росія повинні бути повністю окремими самостійними державами. Вони займатимуть позицію 1 на цій шкалі. Інші думають, що Україна та Росія мають бути однією країною, і вони займатимуть позицію 7. Яка позиція відповідає Вашій точці зору, чи Ви не задумувались над цим? (**ties**)
- Я зараз почну зачитувати Вам певні твердження. Будь-ласка, для кожного твердження скажіть чи Ви з ним повністю погоджуєтесь (1); радше погоджуєтесь, аніж не погоджуєтесь (2); радше не погоджуєтесь, аніж погоджуєтесь (3); повністю не погоджуєтесь (4)?
 - Росія завжди експлуатувала нас (**exploit**);
 - Сталіна звинувачують у тому, чого він не робив (**stalin**);
 - Україна тільки для українців (**exclus**);
 - Україна ніколи не зможе настільки розвинути свою культуру, щоб бути рівносильною високому статусу російської культури (**culture**);
 - Росіяни та українці є двома братніми народами, які повинні щасливо жити в одній країні (**fratern**);
 - Українці як етнічна група є більш демократичними, ніж росіяни (**democr**).

Результати кореляційного аналізу дали змогу типологізувати латентні змінні¹. Узагальнений результат подано у таблиці 12.

Таблиця 12

Результати кореляційного аналізу

Вещі		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Укр. пам'ять: «опору»	r_s	0,203	0,227	0,307	-0,193	0,189	-0,117	-0,237	0,262
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	1193	11196	1200	1076	1222	1197	1193	1166
Укр. пам'ять: «реалітетна»	r_s	0,111	0,090	0,097	-0,136	0,001	-0,181	-0,055	0,258
	p	0,003	0,017	0,009	0,000	0,971	0,000	0,141	0,000
	N	712	713	719	683	723	721	729	713
Укр. пам'ять: «пострадянська»	r_s	0,128	0,191	0,153	-0,186	-0,009	-0,177	-0,173	0,171
	p	0,001	0,000	0,000	0,000	0,817	0,000	0,000	0,000
	N	674	683	689	668	688	688	687	682
Рад. пам'ять: «українська»	r_s	-0,019	-0,022	0,005	-0,115	-0,125	-0,079	0,224	0,065
	p	0,623	0,570	0,901	0,004	0,001	0,042	0,000	0,097
	N	661	659	661	617	672	664	668	652
Рад. пам'ять: «братніх народів»	r_s	-0,158	-0,233	-0,215	0,182	-0,092	0,137	0,187	-0,227
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,027	0,001	0,000	0,000
	N	570	567	569	474	585	566	567	545
Рад. пам'ять: «возз'єднання»	r_s	-0,185	-0,179	-0,290	0,090	-0,105	0,118	0,208	-0,184
	p	0,000	0,000	0,000	0,027	0,008	0,003	0,000	0,000
	N	623	629	631	602	637	631	626	621

Результати кореляційного аналізу дають змогу побачити, що ми маємо справу з двома моделями пам'яті, які сильно відрізняються одна від одної, — радян-

1 Результат по окремих містах див. у Додатку.

ською та українською національною. Хоча «українська» версія радянської моделі виявляється в проміжному становищі — між двома нарративами: частково вона схожа на радянську, частково — на українську національну. Але метою аналізу не було знайти відмінності між версіями нарративів, а тільки перевірити валідність інтерпретацій тих чи інших версій пам'яті (наприклад, «українська» версія радянської моделі дуже подібна до «пострадянської» версії української національної пам'яті тощо).

Важливим результатом експлораторного факторного аналізу є те, що залежності між регіонами і версіями / моделями пам'яті не спостерігаємо. Тільки у двох містах структура історичної пам'яті населення виявилася ідентичною — в Харкові та Одесі (версії «опору» та «братніх народів»). В інших містах комбінації виявилися абсолютно різними (див. табл. 13).

Таблиця 13

Регіональні особливості поширеності моделей історичної пам'яті

Місто	Українська національна пам'ять			Радянська пам'ять		
	«Опору»	«Реалітетна»	«Постадянська»	«Українська»	«Братніх народів»	«Возз'єднання»
Львів						
Донецьк						
Київ						
Одеса						
Дніпро						
Харків						

Іншим важливим результатом аналізу є висновок про те, що радянська та українська національна моделі пам'яті не завжди конкурують одна з одною. У Донецьку «реалітетна» версія (українська національна модель) і «українська» версія (радянська модель пам'яті) позитивно корелюють. Аналогічно в Одесі та Харкові версія «опору» (українська національна модель) і версія «братніх народів» (радянська модель) позитивно корелюють одна з одною. У Дніпрі версія «возз'єднання» (радянська модель) позитивно корелює з «пострадянською» версією і версією «опору» (українська національна модель). Тобто у свідомості респондентів дві моделі пам'яті співіснують, навіть у випадку з версією «опору» української національної моделі та «возз'єднання» радянської моделі, хоча вони мали б бути найбільш антагоністичними. Єдине місто, де радянська та українська національна моделі пам'яті є антагоністичними, — Київ. Версія «опору» (українська національна модель) позитивно корелює з «пострадянською» версією (українська національна модель), але негативно — з версією «возз'єднання» (радянська модель). І «пострадянська» версія (українська національна модель) не корелює з версією «возз'єднання» (радянська модель).

Результати аналізу історичної пам'яті в шести містах України підтвердили висновки, отримані з аналізу загальнонаціонального опитування:

- не існує чіткого регіонального поділу між поширеністю радянської та української національної моделей пам'яті;
- радянська та українська національна моделі пам'яті не завжди протистоять одна одній.

Також вдалося отримати ще один важливий результат — радянська та українська національна моделі пам'яті не є однорідними: всередині кожної з них існують різні версії.

Множинність історичної пам'яті в українському суспільстві не означає множинності громадянських лояльностей. Результати опитування КМІСу вересня 2014 року показують, що носії різних моделей пам'яті не відрізняються у своїй громадянській ідентифікації. Респондентам запропонували відповісти на низку запитань:

«Як змінилося впродовж останнього року Ваше ставлення до:

- державного гімну України;
- української мови;
- державного прапора України;
- українських націоналістів;
- незалежності України».

Шкала від «1 — набагато покращилося» до «5 — набагато погіршилося».

Індекс, розрахований методом середнього арифметичного¹, дає змогу отримати узагальнену інформацію про зміни у ставленні українських громадян до української політичної ідентичності.

Таблиця 14

Зміна ставлення до маркерів української громадянської ідентичності впродовж останнього року (вересень 2014 року)

Моделі пам'яті	M	s	N
Українська національна	2,11	0,81	655
Невизначена	2,75	0,84	64
Амбівалентна	2,77	0,75	410
Радянсько-імперська	3,34	0,79	336

Результати, наведені в таблиці 14, показують, що у респондентів з українською національною моделлю пам'яті ставлення до маркерів української ідентичності покращилося, у респондентів з невизначеною і амбівалентною моделями пам'яті ставлення в середньому залишилося без змін, тільки в носіїв радянсько-імперської моделі пам'яті ставлення до маркерів української громадянської ідентичності незначно погіршилося. Тобто тільки одна з чотирьох моделей пам'яті демонструє низьку лояльність до української держави. У той же час носії інших моделей бачать себе частиною української громадянської ідентичності. Ситуація ускладнюється тим, що навіть у рамках окремих моделей пам'яті ми можемо виявити різні їх версії, які також відрізняються одна від одної розумінням минулого. Тому історична політика повинна враховувати множинність інтерпретацій минулого України, а не ігнорувати їх.

Підсумовуючи отримані результати, зазначимо кілька ключових тез. По-перше, історична пам'ять в українському суспільстві не є дихотомічною, де протистоять одна одній радянський та український національний наративи. Насправді ми маємо справу з континуумом, де наведені вище моделі пам'яті є полюсами, між якими розташовуються проміжні варіанти. Відтак, було виявлено шість

1 α Кронбаха дорівнює 0,933 для цих п'яти змінних.

моделей історичної пам'яті, три з яких тяжіють до українського національного нарративу (версії «опору», «реалітетна» та «пострадянська»), а три — до радянського нарративу («українська» версія радянського та версії «братніх народів» та «возз'єднання»). Крім того, чіткого регіонального поділу в поширеності тих чи інших моделей пам'яті наразі не виявлено. Отже, говорити про можливість регіонального розколу саме в питаннях ставлення та сприйняття минулого ми не можемо. По-друге, в українському суспільстві поширені змішані типи історичної пам'яті, тобто ситуації, коли кілька моделей поєднуються у свідомості однієї людини. Причому їхній зв'язок з українською ідентичністю не є однозначним. Зокрема, було виявлено, що найслабшим є зв'язок для тих опитаних, які репрезентують радянсько-імперський тип пам'яті. Натомість у представників інших типів (амбівалентного, українського національного та невизначеного) цей зв'язок є доволі сильним.

ДОДАТОК

Результати кореляційного аналізу даних

Таблиця А1

Українська пам'ять: версія «опору»

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Одеса	r_s	0,109	0,099	0,248	-0,096	0,162	-0,182	-0,086	0,144
	p	0,072	0,102	0,000	0,130	0,006	0,002	0,146	0,018
	N	275	274	279	248	290	282	290	273
Харків	r_s	0,244	0,369	0,513	-0,335	0,325	-0,202	-0,447	0,420
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000
	N	295	293	290	226	295	284	277	272
Дніпро	r_s	0,181	0,138	0,225	-0,138	0,210	-0,073	-0,233	0,248
	p	0,001	0,013	0,000	0,015	0,000	0,193	0,000	0,000
	N	316	320	325	313	323	321	319	325
Київ	r_s	0,288	0,266	0,258	-0,229	0,081	-0,043	-0,142	0,220
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,152	0,450	0,013	0,000
	N	307	309	306	289	314	310	307	296

Таблиця А2

Українська пам'ять: «реалітетна» версія

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Донецьк	r_s	0,172	0,162	0,185	-0,165	0,025	-0,318	-0,116	0,445
	p	0,001	0,002	0,001	0,003	0,634	0,000	0,027	0,000
	N	354	350	355	328	358	354	361	356
Львів	r_s	0,083	0,036	-0,011	-0,085	-0,065	-0,056	-0,010	0,122
	p	0,116	0,498	0,831	0,111	0,215	0,282	0,855	0,021
	N	358	363	364	355	365	367	368	357

Таблиця А3

Українська пам'ять: «пострадянська» версія

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Львів	r_s	0,183	0,129	0,120	-0,189	-0,005	-0,170	-0,098	0,203
	p	0,001	0,014	0,022	0,000	0,930	0,001	0,062	0,000
	N	358	363	364	355	365	367	368	357
Дніпро	r_s	0,065	0,249	0,160	-0,169	-0,021	-0,146	-0,250	0,119
	p	0,251	0,000	0,004	0,003	0,706	0,009	0,000	0,032
	N	316	320	325	313	323	321	319	325

Таблиця А4

Радянська пам'ять: «українська» версія

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Донецьк	r_s	-0,070	-0,180	-0,045	-0,166	-0,143	-0,050	0,331	0,232
	p	0,191	0,001	0,395	0,003	0,007	0,349	0,000	0,000
	N	354	350	355	328	358	354	361	356
Київ	r_s	-0,061	-0,002	-0,008	-0,025	-0,138	-0,058	0,171	-0,145
	p	0,288	0,979	0,894	0,678	0,014	0,305	0,003	0,013
	N	307	309	306	289	314	314	307	296

Таблиця А5

Радянська пам'ять: версія «братніх народів»

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Харків	r_s	-0,288	-0,288	-0,256	0,304	-0,171	0,159	0,217	-0,240
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,008	0,000	0,000
	N	295	293	290	226	295	284	277	272
Одеса	r_s	-0,054	-0,169	-0,178	0,080	0,000	0,073	0,151	-0,215
	p	0,376	0,005	0,003	0,210	0,996	0,221	0,010	0,000
	N	274	274	279	248	290	282	290	273

Таблиця А6

Радянська пам'ять: версія «возз'єднання»

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Дніпро	r_s	-0,167	-0,124	-0,246	0,233	-0,071	0,081	0,172	-0,115
	p	0,003	0,027	0,000	0,000	0,208	0,147	0,002	0,039
	N	316	320	325	313	323	321	319	325
Київ	r_s	-0,267	-0,314	-0,358	-0,011	-0,138	0,205	0,288	-0,275
	p	0,000	0,000	0,000	0,851	0,014	0,000	0,000	0,000
	N	307	309	306	289	314	314	307	296

Джерела

Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.

Ассман, А. (2014). Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва: Новое литературное обозрение.

Ассман, А. (2016). *Новое недовольство мемориальной культурой*. Москва: Новое литературное обозрение.

Ассман, А. (2017). Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. Москва: Новое литературное обозрение.

- Ассман, А. (2012). Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр.
- Брубейкер, Р. (2012). 1848 в 1998: Комеморативная политика в Венгрии, Румынии и Словакии. В: Р. Брубейкер, *Этничность без групп* (с. 290–366). Москва: Высшая школа экономики.
- Вебер, М. (1998). «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні нариси. Політика* (с. 192–263). Київ: Основи.
- Вишняк, О.І. (2012). Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних подій. В: *Національна та історична пам'ять* (вип. 2, с. 168–176). Київ: Пріоритети.
- Вишняк, О.І. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). *Національна та історична пам'ять* (вип. 6, с. 32–40). Київ: Пріоритети.
- Вишняк, О.І. (2015). Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості. В: В.М. Ворона (ред.), М.О. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (вип. 2(16), с. 129–139). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Габович, М. (ред.) (2005). *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Гайдай, О. (2018). Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Київ: К.І.С.
- Гайдай, О. (упоряд.), Склокіна І. (упоряд.) (2018). Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. Львів: ФОП Шумилович.
- Гнатюк, О. (2005). Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика.
- Гобсбаум, Е., Рейнджер Т. (ред.) (2010). *Винайдення традиції*. Київ: Ніка-Центр.
- Грицак, Я. (2004). Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика.
- Грицак, Я. (2011). Страсті за націоналізмом. Старі історії на новий лад. Київ: Критика.
- Гриценко, О. (2014). *Пам'ять місцевого виробництва*. Київ: К.І.С.
- Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014). Київ: К.І.С.
- Гудков, Л. (2004). Победа в войне: к социологии одного национального символа. В: Л. Гудков, *Негативная идентичность. Статьи 1997–2002* (с. 20–58). Москва: Новое литературное обозрение.
- Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон.
- Зашкільняк, Л. (ред.) (2009). *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Еліас, Н. (2003). Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».
- Єсельчик, С. (2008). Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика.
- Єсельчик, С. (2020). Український досвід Другої світової війни. Київ: Медуза.
- Іванов, О. (ред.) (2010). Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи. Київ: К.І.С.
- Касьянов, Г. (2010). *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час.
- Касьянов, Г. (2014). Історична політика 1990-х — поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. В: *Україна модерна*, 21, 135–159.
- Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х — 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм.
- Київський архів (s.a.). *Національний банк соціологічних даних «Київський архів»*. Одержано з: <http://ukraine.survey-archive.com/about>
- Кисла, Ю. (2009). Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті — 1950-ті рр.). В: *Міжкультурний діалог. Том I. Ідентичність* (с. 221–244). Київ: Дух і літера.
- КМІС (s.a.). *Думки і погляди населення України: вересень 2014* [База даних]. Одержано з: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303>
- Когут, З. (2004). Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика.

- Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
- Копосов, Н. (2011). *Память строгого режима: История и политика в России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Кравченко, В. (2006). Україна, імперія, Росія... (обзор современной украинской историографии). В: А. Миллер (ред.), *Западные окраины Российской империи* (с. 465–502). Москва: Новое литературное обозрение.
- Кравченко, В. (2011а). Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії. В: В. Кравченко, *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (с. 455–528). Київ: Критика.
- Кравченко, В. (2011b). Україна, Імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. В: В. Кравченко, *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (с. 391–454). Київ: Критика.
- Миллер, А. (ред.), Липман М. (ред.) (2012). *Историческая политика в XXI веке*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Мінк, Ж. (ред.), Неймайер Л. (ред.) (2009). *Європа та її болісні минувшини*. Київ: Ніка-Центр.
- Портнов, А. (2013). Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика.
- Рейтинг (2016). *Ставлення населення Кіровограда до перейменування міста*. Одержано з: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/press-conference_kirovohrad_apr2016.pdf
- Сінченко, М. (2015). *Козацьке місто Єлисавет, або До перейменування Кіровограда*. Одержано з: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/kozacke-misto-yelysavet>
- Стрик, Т. (2015). Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр.
- Турченко, Ф. (2016). Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза.
- УІНП (s.a.). *За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну*. Одержано з: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikov-leninu>
- Федевич, К.К., Федевич, К.І. (2017). За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ: Критика.
- Хальбваск, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.
- Ханенко-Фрізен, Н. (2011). Інший світ або етнічність у дії. Канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ: Смолоскип.
- Шацька, Б. (2011). *Минуле – пам'ять – мит*. Чернівці: Книги-XXI.
- Шенк, Ф.Б. (2007). Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, герой (1263–2000). Москва: Новое литературное обозрение.
- Юсова, Н. (2006). «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). Київ: Стило.
- Banaszak, H., Rowicki, L. (2002). *Pamięć – Wiedza – Wyobraźnia*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. New York–London: Continuum.
- Górny, M. (2001). *Między Marksem a Pałacym*. Historiografia wkomunistycznej Czechosłowacji. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Górny, M. (2007). *Przede wszystkim ma być naród*. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Kłosowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Kowerko-Urbańczyk, M. (2016). *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Krzeminski, I. (2010). *Solidarność – doświadczenie i pamięć*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności
- Kudela-Świątek, W. (2013). Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas.
- Malczewska-Pawelec, D., Pawelec, T. (2011). Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich. Kraków: Universitas, Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Sereda, V. (2007). Regional Historical Identities and Memory. *Україна модерна*, 12 (2), 160–209.

Stryjek, T. (2007). *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004*. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Oficyna wydawnicza Rytm.

Tismaneanu, V. (2000). *Wizje zbawienia: demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*. Warszawa: Wydawnictwo MUZA SA.

Traba, R., Thünemann, H. (Eds.) (2015). *Myślenie historyczne. Część II: Świadomość i kultura historyczna*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.

Wawrzyniak, J. (2009). *ZBOWiD i pamięć drugiej wojny światowej. 1949–1969*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Wójcicka, Z. (2009). *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i głady. 1944–1950*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Отримано 20.05.2021

References

Anderson, B. (2001). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Андерсон 2001]

Assmann, A. (2014). *The Long Shadow of the Past. Culture of Memory and Politics of History*. [In Russian]. Moscow: Novoie Lite'raturnoie Obozrenie. [= Ассман 2014]

Assmann, A. (2016). *New Dissatisfaction with Culture of Memory*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Ассман 2016]

Assmann, A. (2017). *The time is out of joint? The Rise and Fall of Modern Temporal Mode* [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Ассман 2017]

Assmann, A. (2012). *Memory Spaces. Forms and Transformations of Cultural Memory* [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Ассман 2012]

Banaszak, H., Rowicki, L. (2002). *Pamięć – Wiedza – Wyobraźnia*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Brubaker, R. (2012). 1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia. [In Russian]. In: R. Brubaker, *Ethnicity without Groups* (pp. 290–366). Moscow: Higher School of Economics. [= Брубейкер 2012]

Connerton, P. (2004). *How Societies Remember*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Коннертон 2004]

Fedevych, K.K., Fedevych K.I. (2017). *For Faith, Tsar and Kobzar. Little Russian monarchists and Ukrainian national movement (1905–1917)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Федевич, Федевич 2017]

Gabovich, M. (Ed.) (2005). *Memory about the War 60 years Later: Russia, Germany, Europe*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Габович 2005]

Górny, M. (2001). *Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Górny, M. (2007). *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Haidai, O. (2018). *The Stone Guest. Lenin in Central Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Гайдай 2018]

Haidai, O., Sklokina, I. (Eds.). (2018). *Politics and Memory. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Since 1990s to the Present*. [In Ukrainian]. Lviv: FOP Shumylovych. [= Гайдай, Склокіна 2018]

Halbwachs, M. (2007). *Social frames of memory*. [In Russian]. Moscow: Novoie izdatelstvo. [= Хальбвакс 2007]

Hnatiuk, O. (2005). *Farewell to the Empire. Ukrainian Debates about Identity*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Гнатюк 2005]

Hobsbawm, E., Ranger, T. (Eds.) (2010). *The Invention of Tradition*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Гобсбаум, Рейнджер 2010]

Hrytsak, Ya. (2004). *Passions for Nationalism. Historical Essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Грицак 2004]

- Hrytsak, Ya. (2011). *Passions for Nationalism. Old Stories in a New Way*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Грицак 2011]
- Hrytsenko, O. (2014). *Memory of Local Production*. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Гриценко 2014]
- Hrytsenko, O. (2017). Presidents and Memory. Memory Politics of the Presidents of Ukraine (1994–2014). [In Ukrainian]. Київ: К.І.С. [= Гриценко 2017]
- Gellner, E. (2003). *Nations and Nationalism. Nationalism. Націоналізм*. [In Ukrainian]. Kyiv: Takson. [= Гелнер 2003]
- Gudkov, L. (2004). Victory in the War: Towards Sociology of One National Symbol. [In Russian]. In: L. Gudkov, *Negative Identity. Articles 1997–2002* (pp. 20–58). Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Гудков 2004]
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. New York; London: Continuum.
- Elias, N. (2003). *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House «Alternatyvu». [= Еліас 2003]
- Ivanov, O. (Ed.) (2010). Historical Education: European and Ukrainian Experiences. Teaching National History at Schools in Central and Eastern Europe. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Іванов 2010]
- Kasianov, G. (2010). Danse macabre. Famine 1932–1933 in Politics, mass consciousness and historiography (1980s – early 2000s). [In Ukrainian]. Kyiv: Nash chas. [= Касьянов 2010]
- Kasianov, G. (2014). Historical Politics in 1990s – early 2000s: Ukraine and Post-Soviet Space. [In Ukrainian]. In: *Ukraina moderna*, 21, 135–159. [= Касьянов 2014]
- Kasianov, G. (2018). *Past continuous: historical politics 1980s — 2000s. Ukraine and its neighbors*. [In Ukrainian]. Kyiv: Laurus, Anthropos-Logos-Film. [= Касьянов 2018]
- Khanenko-Friesen, N. (2011). Other world or ethnicity in action. Canadian Ukrainianness at the end of 20th century. [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.
- KIIS (s.a.). Opinions and views of Ukrainian people: september 2014 [Database]. [In Ukrainian]. Retrived from: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303> [= KMIC s.a.]
- Kioskowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Kohut, Z. (2004). *Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Коруґ 2004]
- Koposov, N. (2011). *Strict-Security Memory: History and Politics in Russia*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Копосов 2011]
- Kowerko-Urbańczyk, M. (2016). *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Kravchenko, V. (2006). Ukraine, empire, Russia... (overview of contemporary Ukrainian historiography). [In Russian]. In: A. Miller (Ed.), *Western outskirts of the Russian Empire* (pp. 465–502). Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Кравченко 2006]
- Kravchenko, V. (2011). Enslavement by History: Soviet Ukraine in Modern Contemporary Historiography. [In Ukrainian]. In: V. Kravchenko, *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography* (pp. 455–528). Kyiv: Krytyka. [= Кравченко 2011a]
- Kravchenko, V. (2011b). Ukraine, Empire, Russia. Review of contemporary Ukrainian historiography. [In Ukrainian]. In: V. Kravchenko, *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography* (pp. 391–454). Kyiv: Krytyka. [= Кравченко 2011b]
- Krzeminski, I. (2010). *Solidarność – doświadczenie i pamięć*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności
- Kudela-Świątek, W. (2013). Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas.
- Kyiv archive (s.a.). *National bank of sociological data «Kyiv Archive»*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ukraine.survey-archive.com/about> [= Київський архів s.a.]
- Kysla, Yu. (2009). Construction of Ukrainian historical memory in UkrSSR during Stalin era (1930s – 1950s). [In Ukrainian]. In: *Cross-Cultural Dialogue. Vol. 1. Identity* (pp. 221–244). Kyiv: Dukh i Litera. [= Кисла 2009]

- Malczewska-Pawelec, D., Pawelec, T. (2011). Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich. Kraków: Universitas, Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Miller, A., Lipman M. (Eds.) (2012). *Historical Politics in 21st Century*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Миллер, Липман 2012]
- Mink, G., Neumayer, L. (Eds.). (2009). *Europe and Its Painful Past*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [=Мінк, Неймайєр 2009]
- Portnov, A. (2013). Stories for Home Use. Essays About the Polish-Ukrainian-Russian Triangle of Memory. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [=Портнов 2013]
- Rating (2016). *Attitude of Kirovograd's population to the renaming of the city*. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/press-conference_kirovohrad_apr2016.pdf [= Рейтинг 2016]
- Sereda, V. (2007). Regional Historical Identities and Memory. *Ukraina moderna*, 12 (2), 160–209.
- Sinchenko, M. (2015). *Cossack city Elysavet, or Concerning the renaming of Kirovograd*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/kozacke-misto-yelysavet> [= Сінченко 2015]
- Stryjek, T. (2007). Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Oficyna wydawnicza Rytm.
- Stryjek, T. (2015). Elusive categories. Essays on the humanities, history and politics in contemporary Ukraine, Poland and Russia. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Стрієк 2015]
- Tismaneanu, V. (2000). Wzjęcie zbawienia: demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie. Warszawa: Wydawnictwo MUZA SA.
- Traba, R., Thünemann, H. (Eds.) (2015). *Myślenie historyczne. Część II: Świadomość i kultura historyczna*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Turchenko, F. (2016). *Ukraine – return of history. Genesis of contemporary textbook*. [In Ukrainian]. Kyiv: Heneza. [= Турченко 2016]
- UINM (s.a.). *Half a thousand monuments to Lenin were demolished in Ukraine in one year*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachipam-yatnikiv-leninu> [= УІНП s.a.]
- Schenk, F.B. (2007). *Aleksandr Nevskii in Russian cultural memory: saint, prince, hero (1263–2000)*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Шенк 2007]
- Szacka, B. (2011). *The past tense – memory – myth*. [In Ukrainian]. Chernivtsi: Knyhy-21. [= Шацька 2011]
- Vyshniak, O.I. (2012). Sociological analysis of attitude of Ukrainian citizens to historical figures. [In Ukrainian]. In: *National and Historical Memory* (vol. 2, pp. 168–176). Kyiv: Priorityty. [=Вишняк 2012]
- Vyshniak, O.I. (2013). Historical events in opinion of mass consciousness of the citizens of Ukraine (sociological analysis). [In Ukrainian]. In: *National and Historical Memory* (vol. 6, pp. 32–40). Kyiv: Priorityty. [=Вишняк 2013]
- Vyshniak, O.I. (2015). Models of historical memory: regional characteristics. [In Ukrainian]. In: V.M. Vorona, M.O. Shulga (Eds.). *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* (vol. 2(16), pp. 129–139). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Вишняк 2015]
- Wawrzyniak, J. (2009). *ZBOWiD i pamieć drugiej wojny światowej. 1949–1969*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Weber, M. (1998). «Objectivity» of socio-scientific cognition. [In Ukrainian]. In: M. Weber. *Sociology. Essays in History. Politics* (pp. 192–263). Kyiv: Osnovy. [=Вебер 1998]
- Wójcicka, Z. (2009). Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady. 1944–1950. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Yekelchuk, S. (2008). Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Єкельчик 2008]
- Yekelchuk, S. (2020). *Ukrainian Experience of Second World War*. [In Ukrainian]. Kyiv: Medusa. [= Єкельчик 2020]
- Yusova, N. (2006). «Old Russian nationality»: genesis of conception in Soviet historical science (1930s – first half of 1940s). [In Ukrainian]. Kyiv: Stylos. [= Юсова 2006]

Zashkilniak, L. (Ed.). (2009). *Historical Myths and Stereotypes and Interethnic Relations in Contemporary Ukraine*. [In Ukrainian]. Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine. [= Зашкільняк 2009]

Received 20.05.2021

ДАНИЛО СУДИН

Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві

У стосунку до радянського минулого як у суспільстві, так і в академічному середовищі поширене уявлення про дихотомічний характер української історичної пам'яті. Згідно з ним, в українському суспільстві поширені дві моделі пам'яті — українська національна, якій протистоїть радянська. У статті показано, що такий погляд є спрощеним. Українська національна та радянська моделі пам'яті ставновлять не дихотомію, а континуум. На основі аналізу даних соціологічних опитувань виявлено низку версій в межах кожної з моделей пам'яті. Зокрема, в рамках української національної моделі виявлено такі версії, як: «опору», «реалітетна», «пострадянська». Відмінність між ними полягає у ставленні до радянського минулого. Якщо у версії «опору» радянське минуле повністю відкидається, то у «реалітетній» — сприймається як невіддільна частина українського минулого, а у «пострадянській» відбувається механістичне поєднання радянського та українського національного наративів, з акцентом на українській складовій. У рамках радянської моделі виокремлено такі версії: «українська», «братніх народів» та «возз'єднання». Критерієм для їх розрізнення є ставлення до українського історичного наративу. У випадку «української» версії відбувається поєднання радянського та українського наративів, але з наголосом на радянському компоненті. У випадку версій «братніх народів» та «возз'єднання» йдеться про радянський історичний наратив, але у першому випадку українська ідентичність розглядається як рівноправна щодо російської, а в останньому — як частина наднаціональної ідентичності.

Крім того, виокремлено чотири типи історичної пам'яті — за критерієм поєднання моделей в межах індивідуальних уявлень: два «чисті» — український національний та радянсько-імперський, а також два «змішані» — амбівалентний, де поєднуються дві моделі, а також невизначений, де жодна з моделей пам'яті не є важливою для індивіда. Також у статті проаналізовано регіональну поширеність як моделей, так і типів пам'яті.

Ключові слова: колективна пам'ять; історична пам'ять; експлораторний факторний аналіз; історичний наратив; моделі історичної пам'яті; типи історичної пам'яті

ДАНЫЛО СУДЫН

Множественность моделей исторической памяти в украинском обществе

По отношению к советскому прошлому как в обществе, так и в академической среде распространено представление о дихотомическом характере украинской исторической памяти. Согласно ему, в украинском обществе распространены две модели памяти — украинская национальная и противостоящая ей советская. В статье показано, что такой взгляд является упрощенным. Украинская национальная и советская модели памяти являются не дихотомией, а континуумом. На основе анализа данных социологических опросов выявлен ряд версий в пределах каждой из моделей памяти. В частности, в рамках украинской национальной модели выявлены такие версии, как: «сопротивления», «реалитетная», «постсоветская». Отличие между ними состоит в отношении к советскому прошлому. Если в версии «сопротивления» советское прошлое полностью отвергается, то в «реалитетной» — воспринима-

ется как неотъемлемая часть украинского прошлого, а в постсоветской происходит механистическое сочетание советского и украинского национального нарративов, с акцентом на украинской составляющей. В рамках советской модели выделены следующие версии: «украинская», «братских народов» и «воссоединения». Критерием для их различения является отношение к украинскому историческому нарративу. В случае «украинской» версии происходит сочетание советского и украинского нарративов, но с акцентом на советском компоненте. В случае версий «братских народов» и «воссоединения» речь идет о советском историческом нарративе, но в первом случае украинская идентичность рассматривается как равноправная российской, а в последнем — как часть наднациональной идентичности. Кроме того, выделены четыре типа исторической памяти — по критерию сочетания моделей в пределах индивидуальных представлений: два «чистых» — украинский национальный и советско-имперский, а также два «смешанных» — амбивалентный, где сочетаются две модели, и неопределенный, где ни одна из моделей памяти не является важной для индивидов. Также в статье проанализирована региональная распространенность как моделей, так и типов памяти.

Ключевые слова: коллективная память; историческая память; эксплораторный факторный анализ; исторический нарратив; модели исторической памяти; типы исторической памяти

DANYLO SUDYN

Multiplicity of historical memory models in Ukrainian society

Regarding the Soviet past, idea of the dichotomous nature of Ukrainian historical memory is widespread both in society and in academia. According to it, two models of memory are widespread in Ukrainian society — the Ukrainian national memory and the Soviet one as the opposed to it. The article shows that this view is simplified. The Ukrainian national and Soviet models of memory are not a dichotomy but a continuum. Based on the analysis of sociological surveys, a number of versions have been identified within each of the memory models. In particular, within the Ukrainian national model there are such versions as: «resistance», «realistic», «post-Soviet». The difference between them lies in the attitude towards the Soviet past. In the «resistance» version the Soviet past is completely rejected, in the «realistic» version it is perceived as an integral part of the Ukrainian past, and in the «post-Soviet» version there is a mechanistic combination of Soviet and Ukrainian national narratives, with an emphasis on the Ukrainian component. Within the Soviet model there are such versions as: «Ukrainian», «fraternal peoples», and «reunification». The criterion for distinguishing them is the attitude to the Ukrainian historical narrative. In the case of the «Ukrainian» version, there is a combination of Soviet and Ukrainian narratives, but with an emphasis on the Soviet component. In the «fraternal peoples» version the Ukrainian identity is seen as equal to the Russian one and as the «reunification». And in the «reunification» version Ukrainian identity is seen as a part of supranational identity.

Also four types of historical memory are distinguished by the criterion of combining models within individual consciousness. Two of them are «pure» — Ukrainian national and Soviet-imperial, and two are «mixed» — ambivalent, where two models are combined, and indefinite, where none of the memory models is important to individuals. The article also analyzes the regional prevalence of both memory models and types.

Keywords: collective memory; historical memory; exploratory factor analysis; historical narrative; models of historical memory; types of historical memory